РОЛЬ ОМБУДСМАНА З ПРАВ ЛЮДИНИ У МЕХАНІЗМІ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ТА ЗАХИСТУ ПРАВ І СВОБОД ГРОМАДЯН В УКРАЇНІ

ШЕВЧЕНКО Анатолій Євгенійович - доктор юридичних наук, професор, Заслужений юрист України, професор кафедри теорії та історії держави і права Державного податкового університету, м. Ірпінь
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-2663-9892
ЛОЩИХІН Олександр Миколайович - доктор юридичних наук, професор, Заслужений економіст України, професор кафедри теорії та історії держави і права, ВНЗ «Національна академія управління», м. Київ
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9689-1650
БАДАХОВ Юрій Назірович - кандидат юридичних наук
ORCID : https//orsid.org / 0009-0003-5938-8716
DOI: https://doi.org/10.71404/NP.2025.4.72

У статті здійснено комплексне дослідження ролі омбудсмана з прав людини у механізмі забезпечення та захисту прав і свобод громадян в Україні. Розкрито конституційно-правову природу цього інституту, визначено його місце в системі органів державної влади та обґрунтовано значення у реалізації парламентського контролю за дотриманням прав людини. Проаналізовано нормативно-правову базу, що регламентує діяльність омбудсмана, зокрема положення Конституції України та спеціального законодавства, а також визначено основні принципи його функціонування, серед яких незалежність, неупередженість, відкритість і доступність для громадян.

У статті також проаналізовано практику Конституційного Суду України у частині тлумачення конституційних норм щодо гарантій прав людини та ролі інституційних механізмів їх забезпечення. Обґрунтовано, що правові позиції Суду підтверджують необхідність існування ефективних незалежних інституцій, здатних забезпечити належний рівень захисту прав і свобод людини. Окрему увагу приділено взаємодії омбудсмана з іншими органами державної влади, судами, а також міжнародними інституціями, зокрема з Європейським судом з прав людини, що сприяє імплементації міжнародних стандартів у національну правову систему.

Досліджено особливості діяльності Уповноваженого в умовах сучасних викликів, зокрема правового режиму воєнного стану, коли зростає кількість порушень прав людини та виникає необхідність у посиленні контролю за їх дотриманням. Встановлено, що в таких умовах роль омбудсмана істотно зростає, оскільки він здійснює моніторинг дотримання прав людини, фіксує порушення, взаємодіє з міжнародними організаціями та сприяє відновленню порушених прав.

Роль Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини в обміні військовополоненими є важливою складовою гуманітарного виміру захисту прав людини в умовах збройного конфлікту. Омбудсман здійснює моніторинг дотримання прав військовополонених відповідно до норм міжнародного гуманітарного права, зокрема Женевських конвенцій, та сприяє фіксації порушень їхніх прав. Він бере участь у комунікації між державними органами, міжнародними організаціями та відповідними інституціями іншої сторони з метою забезпечення обміну полоненими.

Крім того, омбудсман виконує функцію інформування родичів про долю полонених, а також сприяє поверненню незаконно утримуваних осіб. Важливою складовою його діяльності є взаємодія з міжнародними структурами, такими як Міжнародний комітет Червоного Хреста, що забезпечує додаткові гарантії дотримання прав людини. Таким чином, діяльність омбудсмана у сфері обміну полоненими спрямована на захист гідності людини, дотримання міжнародних стандартів та сприяння гуманітарному врегулюванню наслідків збройного конфлікту.

Виявлено основні проблеми функціонування цього інституту, зокрема рекомендаційний характер актів реагування, недостатній рівень їх виконання органами державної влади, обмеженість ресурсного забезпечення та потребу в посиленні інституційної спроможності. Обґрунтовано необхідність удосконалення правового регулювання діяльності омбудсмана, розширення його повноважень, впровадження сучасних інформаційно-комунікаційних технологій та посилення контролю за виконанням його рекомендацій.

Ключові слова: омбудсман, права людини, парламентський контроль, Конституційний Суд України, захист прав.

Вступ

Забезпечення прав і свобод людини і громадянина є визначальною ознакою демократичної, соціальної та правової держави, що закріплено в Конституції України та відповідає міжнародним стандартам у сфері прав людини. У цьому контексті особливого значення набуває формування ефективних інституційних механізмів контролю за дотриманням прав і свобод, серед яких важливе місце посідає діяльність Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. Інститут омбудсмана є важливим елементом системи стримувань і противаг, що забезпечує парламентський контроль за діяльністю органів державної влади, органів місцевого самоврядування та їх посадових осіб у сфері дотримання прав людини.

Запровадження інституту омбудсмана в Україні стало важливим кроком на шляху до утвердження принципу верховенства права та імплементації європейських стандартів у національне законодавство. Його діяльність спрямована на забезпечення додаткового, позасудового механізму захисту прав людини, що функціонує незалежно від органів виконавчої влади та судової системи. Така незалежність дозволяє омбудсману здійснювати об'єктивний і неупереджений контроль за дотриманням прав людини, реагувати на їх порушення та сприяти їх відновленню.

Особливого значення інститут Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини набуває в умовах сучасних викликів, пов'язаних із трансформацією правової системи України, реформуванням державного управління, а також необхідністю забезпечення ефективного захисту прав людини в умовах воєнного стану. У таких умовах значно зростає кількість порушень прав і свобод, що потребує оперативного реагування з боку державних інституцій. Омбудсман відіграє важливу роль у фіксації таких порушень, здійсненні моніторингу дотримання прав людини та взаємодії з міжнародними організаціями.

Водночас ефективність діяльності цього інституту значною мірою залежить від наявності належного правового регулювання, інституційної спроможності та рівня взаємодії з іншими органами державної влади. Практика Конституційного Суду України свідчить про те, що забезпечення прав людини є пріоритетом діяльності держави, а інституційні механізми їх захисту повинні бути ефективними та доступними. У цьому контексті діяльність омбудсмана розглядається як важлива складова системи гарантій прав і свобод людини.

Разом із тим, у сучасних умовах існує низка проблем, пов'язаних із функціонуванням інституту омбудсмана, зокрема обмеженість його повноважень, рекомендаційний характер актів реагування, а також недостатній рівень їх виконання органами державної влади. Це зумовлює необхідність наукового осмислення ролі Уповноваженого у механізмі захисту прав людини, визначення його місця в системі державної влади та пошуку шляхів підвищення ефективності його діяльності.

Таким чином, дослідження ролі Уповноваженого Верховної Ради України з прав

людини у механізмі захисту прав і свобод людини має важливе теоретичне і практичне значення. Воно спрямоване на поглиблення наукових уявлень про сутність і функції цього інституту, а також на розроблення пропозицій щодо вдосконалення його діяльності в умовах сучасних викликів, що стоять перед Україною.

Постановка проблеми

Незважаючи на наявність розгалуженої системи органів державної влади, проблема ефективного захисту прав людини в Україні залишається актуальною. Судова система не завжди забезпечує оперативне реагування на порушення прав, що обумовлює необхідність існування альтернативних інституційних механізмів. У цьому контексті діяльність омбудсмана відіграє важливу роль як інструмент позасудового захисту прав людини.

Водночас ефективність діяльності Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини обмежується низкою факторів, зокрема рекомендаційним характером його актів реагування та недостатнім рівнем їх виконання. Це зумовлює необхідність комплексного наукового аналізу його ролі та пошуку шляхів підвищення ефективності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Проблематика захисту прав людини, у тому числі інституту омбудсмана в Україні, досліджувалася у працях Банаха С. В., Битяка Ю. П., Вавринчука М. В., Козюбри М. І., Майданика, О. О., Марцеляка О. В., Наулік Н. С., Пунди О. О., Тодики Ю. М., Шевченка А. Є., Шевчука С. В. та ін., які розглядали його як важливий елемент системи гарантій прав людини. У їхніх роботах обґрунтовано правову природу омбудсмана, його місце в системі органів державної влади, а також роль у забезпеченні парламентського контролю за дотриманням прав і свобод людини. Значна увага приділяється аналізу повноважень цього інституту, форм і методів його діяльності, а також взаємодії з іншими державними та міжнародними інституціями.

Разом із тим, сучасні умови функціонування держави, зокрема правовий режим воєнного стану, потребують оновлення наукових підходів до оцінки ролі цього інституту. Зростання кількості порушень прав людини, ускладнення механізмів їх захисту та необхідність оперативного реагування на нові виклики зумовлюють переосмислення функціонального призначення омбудсмана. У цьому контексті актуалізується потреба у розширенні його повноважень, підвищенні ефективності діяльності та посиленні інституційної спроможності як ключового елемента системи гарантій прав людини.

Мета статті

Метою статті є комплексне дослідження ролі Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини у механізмі забезпечення та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні. Дослідження спрямоване на визначення його конституційно-правової природи, місця в системі органів державної влади та значення у реалізації парламентського контролю. Особлива увага приділяється аналізу повноважень омбудсмана, форм і методів його діяльності, а також ефективності їх практичного застосування.

Дослідження спрямоване також на теоретико-правовий аналіз проблем функціонування інституту омбудсмана, зокрема обмеженості його повноважень і недостатньої ефективності механізмів реалізації його актів реагування. Узагальнення результатів дослідження дозволяє сформулювати науково обґрунтовані пропозиції щодо вдосконалення діяльності омбудсмана та підвищення його ролі у системі захисту прав людини в Україні.

Методологія дослідження

Методологічну основу дослідження становить багаторівнева система загальнонаукових, конкретно-наукових (спеціально-юридичних) та міждисциплінарних підходів і методів, що забезпечують всебічний, об'єктивний і комплексний аналіз ролі Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини у механізмі захисту прав і свобод людини. Використання зазначених методів дозволяє дослідити як теоретичні засади

функціонування цього інституту, так і практичні аспекти його діяльності в сучасних умовах, зокрема в контексті воєнного стану та трансформації правової системи України.

Загальнонаукові методи становлять основу теоретичного пізнання досліджуваної проблематики та забезпечують формування цілісного наукового бачення:

діалектичний підхід застосовується для дослідження інституту омбудсмана у процесі його розвитку, з урахуванням змін у правовій системі та суспільних відносинах, а також суперечностей між потребами держави та захистом прав людини;

системний підхід дозволяє розглядати діяльність омбудсмана як складову єдиного механізму захисту прав людини, що включає судову, виконавчу та парламентську гілки влади;

структурно-функціональний метод спрямований на визначення внутрішньої структури інституту омбудсмана, його функцій, повноважень та ролі у системі державних органів;

методи аналізу і синтезу використовуються для розчленування складних правових явищ на окремі елементи та їх подальшого узагальнення.

Конкретно-наукові (спеціально-юридичні) методи забезпечуватимуть безпосередній аналіз правових норм, інститутів і практики їх застосування:

формально-юридичний метод використовується для аналізу норм Конституції України, законодавства про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, а також інших нормативно-правових актів;

метод тлумачення правових норм (граматичний, системний, телеологічний) дозволяє розкрити зміст правових положень щодо повноважень омбудсмана та гарантій прав людини;

порівняльно-правовий метод застосовується для зіставлення української моделі омбудсмана з аналогічними інститутами інших держав та міжнародними стандартами;

метод правового моделювання використовується для розробки пропозицій щодо вдосконалення діяльності омбудсмана;

метод правового прогнозування спрямований на визначення перспектив розвитку інституту омбудсмана в умовах реформування правової системи;

метод аналізу правозастосовної практики дозволяє оцінити ефективність діяльності омбудсмана на основі реальних кейсів;

Складність досліджуваної проблематики обумовлює необхідність використання міждисциплінарних підходів:

інституційний підхід дозволяє розглядати омбудсмана як соціально-правовий інститут, що функціонує у взаємодії з іншими державними органами;

аксіологічний підхід спрямований на дослідження ціннісної природи прав людини як основи діяльності омбудсмана;

соціологічний підхід використовується для оцінки ефективності діяльності омбудсмана з точки зору суспільства;

інформаційно-технологічний підхід передбачає аналіз цифровізації діяльності омбудсмана, зокрема використання електронних звернень і цифрових платформ;

політологічний підхід дозволяє дослідити роль омбудсмана у системі стримувань і противаг;

порівняльно-інституційний підхід спрямований на аналіз різних моделей омбудсмана у світі;

міжнародно-правовий підхід забезпечує врахування стандартів захисту прав людини, сформованих у міжнародному праві;

емпіричний підхід передбачає використання статистичних даних, звітів омбудсмана та міжнародних організацій.

Отже, застосування зазначених підходів і методів у їх взаємозв'язку забезпечує глибоке та всебічне дослідження ролі Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини у механізмі захисту прав людини. Комплексність методології дозволяє поєднати теоретичний аналіз із практичними аспектами діяльності омбудсмана, а також сформулювати науково обґрунтовані висновки і рекомендації щодо вдосконалення цього інституту.

Виклад основного матеріалу

В умовах сучасного розвитку правової держави інститут Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини виступає важливим елементом парламентського

контролю, спрямованого на забезпечення дотримання конституційних прав і свобод. Його діяльність доповнює судові механізми захисту, забезпечуючи оперативне реагування на порушення прав людини та сприяючи їх відновленню.

Правове регулювання діяльності Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини в Україні має комплексний характер і ґрунтується на положеннях Конституції України, спеціального законодавства та міжнародно-правових актів у сфері захисту прав людини. Ключовою конституційною нормою є стаття 101 Основного Закону [1], відповідно до якої «Парламентський контроль за додержанням конституційних прав і свобод людини і громадянина здійснює Уповноважений Верховної Ради України з прав людини» [1].

Базовим нормативно-правовим актом, що визначає статус, повноваження та організацію діяльності Уповноваженого, є Закон України «Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини» [2]. Даний нормативно-правовий акт визначає правовий статус, повноваження та гарантії діяльності Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини як незалежного суб'єкта парламентського контролю. Ключовим положенням є закріплення принципів незалежності, неупередженості, гласності та доступності діяльності омбудсмана. Закон надає Уповноваженому широкі повноваження, зокрема право розглядати звернення громадян, здійснювати перевірки органів влади, вносити подання та звертатися до судів, включаючи Конституційний Суд України.

Відзначаємо, що особливістю цього інституту є відсутність владно-примусових повноважень, оскільки акти реагування омбудсмана мають рекомендаційний характер, що одночасно є як перевагою (незалежність), так і недоліком (обмежена ефективність впливу). Закон також передбачає гарантії діяльності омбудсмана, включаючи недоторканність і фінансову незалежність.

У цьому Законі закріплено основні принципи діяльності омбудсмана, зокрема незалежність, неупередженість, гласність і доступність. Закон також визначає порядок призначення та звільнення Уповноваженого, гарантії його діяльності, а також механізми реалізації його повноважень.

Важливим елементом правового регулювання є норми процесуального законодавства, які передбачають право омбудсмана звертатися до судів, у тому числі до Конституційного Суду України, з метою захисту прав і свобод людини. Крім того, діяльність Уповноваженого регламентується підзаконними нормативно-правовими актами, що деталізують процедури розгляду звернень, здійснення перевірок та підготовки актів реагування.

Особливу роль у формуванні правових засад діяльності омбудсмана відіграють міжнародні акти, зокрема Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод [3], а також так звані Паризькі принципи (Принципи, які стосуються статусу національних установ, що займаються заохоченням і захистом прав людини) [4], що визначають стандарти функціонування національних інституцій з прав людини. Практика Європейського суду з прав людини також впливає на формування підходів до діяльності омбудсмана, зокрема щодо забезпечення ефективного захисту прав людини.

Таким чином, правове регулювання діяльності омбудсмана в Україні є багаторівневим і спрямованим на забезпечення його незалежності, ефективності та відповідності міжнародним стандартам у сфері прав людини.

У зв'язку з вищенаведеним особливого значення набуває аналіз повноважень омбудсмана, форм і методів його діяльності, а також їх практичної реалізації. У цьому контексті важливо враховувати як національні правові норми, так і міжнародні стандарти у сфері прав людини. Обраний комплексний науковий підхід до дослідження цієї проблематики дозволяє глибше зрозуміти роль омбудсмана у забезпеченні ефективного функціонування механізму захисту прав і свобод людини в Україні.

На даному етапі доцільно звернутися до практики Конституційного Суду України, який неодноразово наголошував, що права і свободи людини є найвищою соціальною цінністю (Рішення від 29.12.1999

№ 11-рп/99) [5]. Основним посланням даного рішення, яке нами сприймається як широке поле для діяльності Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, є те, що «…після вступу України до Ради Європи «Україною послідовно здійснюються кроки, спрямовані на виконання взятих на себе зобов'язань, пов'язаних із членством в цій організації, які містяться у «Висновку Парламентської Асамблеї Ради Європи № 190 (1995) щодо заявки України на вступ до Ради Європи» (Страсбург, 26 вересня 1995 року) [6]. До цих зобов'язань належить і заборона смертної кари як виду покарання» [5].

Іншим Рішенням від 25.12.2003 № 22-рп/2003 [7] Суд підкреслив, що гарантії судового захисту прав людини мають бути ефективними та доступними. Крім того, КСУ визнає, що діяльність омбудсмана є складовою системи гарантій прав людини та сприяє їх реалізації.

Положеннями коментованого Рішення задекларовано превалювання принципу верховенства права у всіх сферах суспільного життя шляхом ухвалення відповідних нормативно-правових актів, які не можуть погіршувати теперішнього становища громадян. Судді КСУ вказують на те, що «За загальновизнаним принципом права закони та інші нормативно-правові акти не мають зворотної дії в часі, крім випадків, коли вони пом'якшують або скасовують відповідальність особи (стаття 58 Конституції України). … Це є гарантією стабільності, утвердження держави як правової, в якій визнається і діє принцип верховенства права (статті 1, 8 Конституції України)» [7].

У контексті вищезазначеного прослідковується роль Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, який, не будучи наділений функціями, пов'язаними з притягненням до будь-якого виду відповідальності, наділений широкими правами, хоча не може застосувати дисциплінарний вплив на порушника прав людини.

Особливого значення набуває практика КСУ щодо тлумачення статті 55 Конституції України, яка гарантує право на судовий захист. Суд зазначає, що держава зобов'язана створити ефективні механізми захисту прав, у тому числі через діяльність незалежних інституцій, таких як омбудсман.

У підсумку можна сказати, що у сучасній юридичній науці сформувалося кілька основних підходів до розуміння ролі та значення інституту Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, що відображають його багатофункціональний характер та особливе місце у механізмі захисту прав людини.

Перший підхід - інституційно-правовий, відповідно до якого омбудсман розглядається як самостійний орган парламентського контролю, покликаний забезпечити дотримання прав і свобод людини органами державної влади. Представники цього підходу, зокрема М. Козюбра, О. Марцеляк та ін. акцентують увагу на його ролі як елементу системи стримувань і противаг, що сприяє підвищенню відповідальності держави перед громадянами.

Як зазначає О. В. Марцеляк, «Омбудсман реалізує свої повноваження, порушуючи провадження за зверненнями громадян або діючи за власною ініціативою. Сферою його діяльності є відносини між громадянином і державним органом, організацією, установою, об'єднанням громадян, їх посадовими особами тощо, а найчастіше – це контроль у сфері взаємовідносин «громадянин – виконавча влада». Робота омбудсмана носить неформальний характер. Неформалізований підхід щодо вирішення скарг громадян на порушення їх прав і свобод вигідно відрізняє цей інститут від інших правових, в тому числі судових способів захисту прав людини. Основним в його діяльності є безкоштовний, простий і зрозумілий для громадян метод роботи» [8].

Другий - правозахисний (гарантійний) підхід, згідно з яким омбудсман є важливим механізмом забезпечення та відновлення порушених прав людини. У цьому контексті діяльність омбудсмана розглядається як доповнення до судового захисту, що забезпечує більш оперативне та доступне реагування на порушення прав. Прихильники цього підходу, зокрема С. Шевчук, М. Вавринчук, О. Пунда та ін. підкреслюють значення омбудсмана у реалізації принципу верховенства права.

Так, дослідники М. Вавринчук та О. Пунда вказують на те, що «Ефективність функціонування даного інституту (інститут Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини – авт.), звичайно ж, досягається за рахунок спрямованості на забезпечення захисту прав і свобод людини. Разом із тим омбудсмени зобов'язані працювати в тісному взаємозв'язку з іншими інститутами захисту прав людини, оскільки чим більше існує в державі способів захисту прав людини, тим більше суспільство має людиноцентристський характер. У зв'язку із цим інститут омбудсмена слід розглядати як додатковий засіб правового захисту в системі державних механізмів, які здійснюють цю діяльність» [9, с. 142].

Третій - функціональний підхід, який зосереджується на аналізі конкретних повноважень і форм діяльності омбудсмана (представники Марцеляк О., Банах С., Наулік Н. та ін.). У межах цього підходу він розглядається як універсальний інструмент реагування на порушення прав людини через механізми моніторингу, контролю, рекомендацій та правопросвітницької діяльності.

Дослідник С. Банах вказує на те, що «Сутність інституту омбудсмана та його видову характеристику в першу чергу визначає функціональний аспект його діяльності. Саме функції є найбільш важливим елементом конституційно-правового статусу будь якого органу чи посадової особи публічної влади та інших суспільних інституцій, уявляючи собою основні нормативно-регламентовані направлення їх діяльності» [10, с. 12].

У контексті вищезазначеного О. В. Марцеляк висловлюється про те, що «…для розуміння сутності і правової природи інституту омбудсмана велике значення має його функціональна характеристика, оскільки у функціях омбудсмана віддзеркалюється соціальне призначення цього інституту, об'єктивна необхідність здійснення ним суспільно корисної, соціально обумовленої контрольно-наглядової та правозахисної діяльності» [8, с. 16].

Дослідниця Н. Наулік вважає, що «саме функції у своїй сукупності демонструють специфіку інституту омбудсмана й детермінують його місце (омбудсмана – автор) у національному механізмі захисту прав людини і громадянина [11, с. 11].

Четвертий - аксіологічний підхід (представники Майданик О., Тодика М. та ін.) відповідно до якого інститут омбудсмана оцінюється як носій цінностей прав людини, демократії та справедливості. У цьому контексті його діяльність спрямована не лише на реагування на порушення, а й на формування правової культури та підвищення рівня правосвідомості суспільства.

Інститут омбудсмана як носія цінності прав людини розглядає О. Майданник, вказуючи, що «…інститут Уповноваженого в Україні має вдосконалюватися та розвиватися, шляхом створення спеціалізованих представників омбудсмена з певних питань або спеціалізованих Уповноважених, що забезпечить більш ефективну реалізацію прав деяких груп населення та посилить співпрацю інституту омбудсмена з різними громадськими організаціями» [12, с. 14].

Дослідники Ю. М. Тодика та О. В. Марцеляк, оцінюючи роль і значення інституту омбудсмана в Україні, наголошують на тому, що «діяльність інституту Уповноваженого втілює значну соціальну функцію. Здійснюючи правозахисну діяльність, як незалежний представник парламенту, інститут омбудсмена усвідомлюється простими громадянами як демократичний, незаангажований та справедливий суб'єкт захисту, тим самим послаблюючи тиск між особою та державою» [13, с. 57].

Узагальнюючи, слід зазначити, що в науковій літературі омбудсман розглядається як багатовимірний інститут, який поєднує функції контролю, захисту, посередництва та правопросвітництва. Його значення полягає у забезпеченні ефективного балансу між інтересами держави та правами людини, а також у підвищенні рівня довіри суспільства до державних інституцій.

Сучасний період в історії України, а саме час протидії російській військовій агресії роль омбудсмана істотно зростає. Він здійснює моніторинг дотримання прав людини, фіксує порушення та взаємодіє з міжнародними організаціями. Так, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини

Д. Лубінець повідомив, що «за понад три роки повномасштабної війни з російського полону вже вдалося звільнити 4306 українських військових та цивільних. Цей результат - заслуга скоординованих зусиль держави та громадянського суспільства» [14].

Поряд з цим необхідно вказати на низку проблемних питань, які, на нашу думку, мають місце в функціонуванні інституту омбудсмана в Україні. До них відносимо: рекомендаційний характер рішень; недостатня ефективність виконання; обмежені ресурси тощо.

Разом з тим, беручи до уваги міжнародний досвід з питань діяльності такої інституції, вважаємо, що перспективними напрямами з удосконалення її роботи можна вважати розширення повноважень, посилення контролю та цифровізація діяльності.

Висновки

Оцінюючи ролі і значення інституту омбудсмана в Україні, слід зазначити, що він виступає важливим інструментом позасудового захисту прав людини та сприяє підвищенню ефективності державного управління. Його діяльність дозволяє оперативно реагувати на порушення прав та сприяє їх відновленню.

Інститут Уповноваженого Верховної Ради з прав людини є важливим елементом механізму захисту прав людини в Україні. Практика Конституційного Суду України підтверджує значення цього інституту як складової системи гарантій прав людини. Подальший розвиток інституту омбудсмана має бути спрямований на підвищення його ефективності та адаптацію до сучасних викликів.

Література

1. Конституція України : Закон України. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1996, № 30, ст. 141.

2. Про Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини : Закон України. Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1998, № 20, ст. 99.

3. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення 13.07.2025).

4. Принципи, які стосуються статусу національних установ, що займаються заохоченням і захистом прав людини (Паризькі принципи. Додаток до резолюції 48/134 Генеральної Асамблеї ООН від 20 грудня 1993). URL : https://ombudsman.gov.ua/uk/parizki-princípi (дата звернення 14.07. 2025).

5. Рішення від 29.12.1999 № 11-рп/99 у справі за конституційним поданням 51 народного депутата України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статей 24, 58, 59, 60, 93, 190-1 Кримінального кодексу України в частині, що передбачає смертну кару як вид покарання (справа про смертну кару) URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v011p710-99#Text (дата звернення 15.07.2025).

6. Висновок № 190 (1995) Парламентської Асамблеї Ради Європи щодо заявки України на вступ до Ради Європи (Страсбург, 26 вересня 1995 року) URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_590#Text (дата звернення 17.07.2025).

7. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційними поданнями 53 і 47 народних депутатів України про офіційне тлумачення положення частини третьої статті 103 Конституції України (справа щодо строків перебування на посту Президента України). URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v022p710-03#Text (дата звернення 17.07.2025).

8. Марцеляк О. В. Конституційно-правовий статус інституту омбудсмана: світовий досвід та Українська модель: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня док-ра юрид. наук: спец.: 12.00.02. Одеська національна юридична академія. Одеса. 2004. 38 с.

9. Вавринчук М. В., Пунда О. О. Діяльність омбудсменів в Україні як гарантія конституційних прав і свобод людини і громадянина. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 9. 2021. С. 141-143.

10. Банах С. В. Функції омбудсманів у сучасному світі: монографія. Тернопіль, ТНЕУ, 2016. 197 с.

11. Наулік Н. С. Інститут омбудсмана в Україні та Республіці Польща: порівняльне дослідження : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец.

SUMMARY

The article carries out a comprehensive study of the role of the Ombudsman of the Verkhovna Rada of Ukraine for Human Rights in the mechanism of ensuring and protecting the rights and freedoms of man and citizen in Ukraine. The constitutional and legal nature of this institution is revealed, its place in the system of state authorities is determined and its importance in the implementation of parliamentary control over the observance of human rights is substantiated. The regulatory and legal framework regulating the activities of the Ombudsman is analyzed, in particular the provisions of the Constitution of Ukraine and special legislation, and the main principles of its functioning are determined, including independence, impartiality, openness and accessibility for citizens. The article also analyzes the practice of the Constitutional Court of Ukraine in interpreting constitutional norms regarding human rights guarantees and the role of institutional mechanisms for their provision. It is substantiated that the legal positions of the Court confirm the need for the existence of effective independent institutions capable of ensuring an adequate level of protection of human rights and freedoms. Special attention is paid to the interaction of the Ombudsman with other state authorities, courts, and international institutions, in particular with the European Court of Human Rights, which contributes to the implementation of international standards in the national legal system.

The peculiarities of the activities of the Commissioner in the conditions of modern challenges, in particular the legal regime of martial law, when the number of human rights violations is increasing and there is a need to strengthen control over their observance, are studied. It was established that in such conditions the role of the Ombudsman increases significantly, since he monitors the observance of human rights, records violations, interacts with international organizations and promotes the restoration of violated rights.

The role of the Commissioner of the Verkhovna Rada of Ukraine for Human Rights in the exchange of prisoners of war is an important component of the humanitarian dimension of the protection of human rights in conditions of armed conflict. The Ombudsman monitors the observance of the rights of prisoners of war in accordance with the norms of international humanitarian law, in particular the Geneva Conventions, and promotes the recording of violations of their rights. He participates in communication between state bodies, international organizations and relevant institutions of the other party in order to ensure the exchange of prisoners.

In addition, the Ombudsman performs the function of informing relatives about the fate of prisoners, and also promotes the return of illegally detained persons. An important component of his activities is interaction with international structures, such as the International Committee of the Red Cross, which provides additional guarantees of respect for human rights. Thus, the Ombudsman's activities in the field of prisoner exchange are aimed at protecting human dignity, compliance with international standards and promoting the humanitarian settlement of the consequences of the armed conflict.

The main problems of the functioning of this institution are identified, in particular the recommendatory nature of response acts, the insufficient level of their implementation by state authorities, limited resource provision and the need to strengthen institutional capacity. The need to improve the legal regulation of the Ombudsman's activities, expand his powers, introduce modern information and communication technologies and strengthen control over the implementation of his recommendations is substantiated.

Keywords: ombudsman, human rights, parliamentary control, Constitutional Court of Ukraine, protection of rights.

12.00.02. НАН України. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. Київ, 2007. 19 с.

12. Майданник О. О. Інститут омбудсмана в механізмі забезпечення прав людини в Україні. *Адвокат.* 2010. № 7. С. 12-16.

13. Todyka Y. M., Martselyak O. The Ombudsman Institute: world models and experience. *Bulletin of the Academy of Legal Sciences of Ukraine*. 1998. № 2 (13). pp. 57–66 [In Ukrainian].

14. Повернення наших громадян з полону - пріоритет державної політики. URL : https://ombudsman.gov.ua/news_details/povernennya-nashih-gromadyan-z-polonu-prioritet-derzhavnoyi-politiki (дата звернення 17.07.2025).